

LUGAZ VE NEDİM'DEN BİR ÖRNEK

Sibel ÜST*

Özet

Bu çalışmada başlangıcı Arap edebiyatına dayanan lugaz hakkında bilgi verilecektir. Lugaz kelimesinin anlamları üzerinde durulacaktır. Edebiyatta nasıl bir yer edinmiştir soruları cevaplanacaktır. Bununla birlikte Nedim'in Dîvânı'ndan alınan bir örnek metin de çözümlenecektir.

Daha sonra incelemelerden elde edilen sonuçlar ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Lugaz, edebiyat, mu'amma, Nedim.

RIDDLE AND AN EXAMPLE FROM NEDİM

Abstract

In this study, the information will be given about the beginning of riddle based on Arabic literature. It will focus the meanings of riddles. How has a place in literature questions will be answered about riddles. However, an example of text from Nedim's Divan will be resolved.

Then the results obtained from this study will be referred to.

Keywords: Riddle, literature, conundrum, Nedim.

Giriş:

Lugaz nedir? Edebiyatta nasıl bir yer edinmiştir, sorularını cevaplamak üzere hazırlanan bu çalışmada, kelimenin edebiyattaki kullanımına ilişkin tanım yapılırken "... bilmedir." şeklinde bir ifade ile karşılaşılır. O zaman bu kavramın tanımı ve açıklanması için öncelikle bilmece kavramının ne olduğunu kısaca belirtmek gerekir.

Bilmeceler, "sözlü edebiyatın önemli bir türü olan, somut veya soyut varlıkların, olayların, tarihî şahıs ve hadiselerin vb. istiarelerden, olağan dışılıklardan, zıtlıklardan, ses taklitlerinden, fantastik kurgulardan vb. yararlanılarak kulağa hoş gelen eğlenceli sorular hâline getirildiği anonim edebî ürünlerdir" (Kandemir, 2008: 2). Bilmecenin tanımından da anlaşılacağı üzere lugaz, bir yönü ile bir bilmece çeşididir demek hata olmasa gerektir.

Arap edebiyatında Cahiliye ve Emevî dönemlerinde şiir kitaplarında yer almazken bu türün ilk örneği Hammâd er-Râviye'de (ö. 155/771) görülmektedir. Abbasî dönemi ile şiirde kendini göstermiş ve sıkça söylenmeye başlamıştır (Toprak, 2001: 97). Toprak çalışmasında, Abbasî döneminden sonra şehirleşme, refah seviyesinin ve bununla birlikte bilimsel çalışma ve edebî ürünlerin artışın entelektüel bir ortamın oluşmasını sağladığını ifade etmiş, aynı zamanda

* Yrd. Doç. Dr.; Yıldırım Bayezit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sibelust@hotmail.com.

belirli bir refah düzeyine ulaşan toplumda baş gösteren rehavetle eğlenceye yönelik dost meclislerinde hem dostu sınamak, hem eğlencede heyecanı canlı tutmak hem de kendi maharetini ortaya koymak için bu tür şiirlerin söylenmesini ve gelişmesini doğal bulur. Bunun yanında lugazla ilgilenenlerin şairlerden ziyade fakih, gramerci ve tabip olmalarına dikkat çeker (Toprak, 2001: 97).

Bu şekilde Arap edebiyatında kendini göstermiş, daha sonra İran ve Türk edebiyatına geçmiş ve şairler tarafından söylenen, bazı divanlarda yer alan bir tür şeklini almakla beraber yer yer tezkirelerde de bu türe ait ilgili şairlerden örnekler sunulmuştur (Çapan, 2005). Ancak lugaz ve mu'ammalar daha çok üçüncü sınıf olarak adlandırılan şair grubu tarafından tercih edilmiştir. Diğer grup içinde çok fazla tercih edilmemesinin sebebi edebî tür ve şekilleri daha fazla önemsemiş olmalarından ileri geldiği düşünülebilir. Bunun yanında mu'amma ve lugaz söyleyenler için birtakım eleştiriler yapılmış ve bunların gereksiz ve boş uğraşlar olduğu ifade edilmiştir. El-Mâverdî'nin bu konudaki görüşleri şöyledir:

Luğazla uğraşmak, işi gücü olmayan kimselere mahsustur. Bu kişiler, sahip oldukları yetenekleri, hiçbir fayda vermeyecek ve bilgi sağlamayacak işlere sarf ederler. Luğazla uğraşmak, vücudun sahip olduğu sağlığı, akli dumura uğratacak anlamsız bir kavgaya girişmeye benzer. İnsanlar, daha yararlı ve daha hayırlı işlerle uğraşmalıdırlar (akt. Toprak, 2001: 109).

Kaynaklarda bu tür hakkında verilen tanımlara değinmek gerekirse Parlatır lugazın edebiyattaki kullanımını şu şekilde tarif etmektedir: “Herhangi bir nesnenin veya varlığın özelliklerinin birer birer sayılarak anlatılan bilmece tarzı şiir, manzum bilmece.” (Parlatır, 2006: 977). *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*'nda “lügaz, edebî terim olarak, insan ismi dışında kalan her şeyin çeşitli özelliklerini söyleyip kendisini gizlemek manasındadır” (İsen vd., 2009: 253) ifadesi yer almaktadır. Yine Toprak'ın lugazı tarif ederken kelimenin kökeninden hareketle “Jerboa (Yerbû') denilen çöl faresinin yuvasına verilen addır. Jerboa, saklandığı yerin bulunmaması için yer altında bir sağa bir sola açılan yollar kazar ve labirent şeklinde bir yuva yapar” açıklamasından yola çıkarak lugazı “Edebiyatta ve özellikle şiirde, bir sözü ya da bir kavramı doğrudan ifade etme veya bir nesneyi açık bir dille tasvir etme yerine onu ima eden ifadeler kullanılıp şiiri bir bilmece hatta bazen bir muamma şekline sokmaktır” diye tarif eder (Toprak, 2001: 97). Neslihan Koç Keskin ise; “lügazın sözlük anlamı “meyletmek, eğilmektir.” Terim olarak bir nesnenin, bir varlığın özellikleri anlatılarak yazılan bilmecelere bu ad verilir (Mermer vd., 2008: 377) yorumunu getirir.

Ali Fuat Bilkan tarafından lugazın tanımı yapılırken de mu'amma ile bir karşılaştırma yapılarak bu karşılaştırmadaki farklılık lugaz tanımını doğurur. “Mu'ammada bir şeyin (daha ziyade şahsın) ismi, lugazda ise zâtı, o şeyin kendisi kastedilir” (Bilkan, 2000: 53).

Verilen tanımlar dikkate alındığında daha geniş bir ifade ile lugaz; öncelikle, başlangıcı eğlenceye dayalı, söyleyenin zekâsını ve dili kullanmadaki maharetini ortaya koymak üzere, insan adları dışındaki nesnelere kastederek, ipuçları metin içinde verilmek yolu ile dolaylı anlatımlarla ve belli kalıplara göre söylenen manzum ve nadiren mensur şeklindeki bilmecedir.

Lugaz, manzum olmakla birlikte az sayıda mensur örneği de mevcuttur. Genellikle aruzun Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün kalıbı ile yazılırlar. Lugazlar, Bir acayip nesne gördüm?, Ol nedir kim?, gibi sorularla başlar. Lugazlarda sorulan isim metnin içinde gizlenmiş ve çeşitli benzetme, dolaylı anlatımlarla bu ismin bulunması beklenirken mu'ammalarda sorulan isim metnin başında yer alır.

Bu tanım ve açıklamalardan sonra lugaz kavramının daha iyi anlaşılabilmesi ve metin üzerinde teorisinin uygulanabilmesi açısından Nedîm Dîvânı'ndan bir örnek metin seçilmiş çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Mesnevî-i Lugaz-gûne
Nedir ol tîre-rûy u zişt-beden
Anı var eylemiş Hudâ yokdan

Tîre: karanlık, bulanık.
Rûy: yüz, surat.
Zişt: çirkin, kötü, berbat.
Hudâ: Allah, yaratıcı.
Yok: olmayan, lâ.

O kara suratlı, çirkin vücutlu şey nedir? Allah onu yoktan var eylemiştir.

Şair, şiirine başlarken “nedir ol?” ifadesine başvurarak bunun bir lugaz olduğunu ve şiirinin içinde bir nesneyi gizlediğini açıklar. Daha sonra nesnenin özelliklerini anlatmaya başlar. “kara suratlı” “çirkin vücutlu” ibaresi ile cevabın siyah renkli ve çirkin algılanabilecek bir görüntüsü olduğu bilgisi verilmiştir. Benzetme ve sezdirme nesnenin dış görünüşüne ait özellikleri vererek başlar. Daha sonra “Allah onu yoktan var eylemiştir” ifadesi ile yok kelimesinin eş anlamlısı “lâ” kelimesine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte “yoktan var olmak”la şair gizlenen cevabın ilk kısmının “lâ” hecesi ile başladığını da ima etmektedir.

Sûretâ gerçi bir heyûlâdır
Lîk her sureti pezîrâdır

Suretâ: görünüş olarak, zahirî.

Heyûlâ: nesne, varlık, madde.

Lîk: lâkin, fakat, ama.

Pezîrâ: alan, kabul eden.

Kaba bir karartı gibi görünür ama her surete, şekle bürünebilir.

Lugazda birinci beyitte olduğu gibi görünüşe ait unsurlar tasvir edilmeye devam eder. Bununla birlikte her şekle girebilmesi ile nesnenin daha sonraki beyitlerde ortaya çıkacak bir özelliği şimdiden hatırlatılır. Dinleyicinin zihninde her şekle girebilecek bir nesne arayışının başlaması hedeflenmektedir.

Bulup ana bir iki vech-i vecîh

Ruh-ı insâna eyledim teşbîh

Vech: yüz, surat, neden.

Vecîh: yüz, surat, neden.

Ruh: yanak.

Teşbih: benzetme.

Ona, en uygun birkaç özellik bularak, onu insan yanağına benzettim.

Bu beyitte şair sadece kendi zihninde oluşturduğu ama cevaba ilişkin birtakım özellikleri henüz açıklamamıştır. Bu özelliklerle beraber bu nesnenin insan yüzüne, yanağına benzediğini ifade etmiştir. İnsan yüzü düşünüldüğünde ilk akla gelen ben ve beniz kelimeleridir. Bununla birlikte ikinci mısradaki ifade ettiği yanak kelimesi bu nesnenin aslında bulunduğu yerdir.

İbitdâsı latîf ü 'ulvîdir

Sonu ammâ kesîf ü süflîdir

İbitidâ: başlangıç.

Latîf: şirin, hoş, güzel.

Ulvî: yüksek, yüce, ulu.

Kesîf: yoğun.

Süflî: aşağılık.

Başlangıcı hoş, latiftir fakat sonu yoğun ve aşağılıktır.

Yukarıdaki beyitlerde nesnenin görünüşüne ait özellikler sıralanırken burada yeniden birinci beyitte yer alan kelimenin yazımına ilişkin ipuçları verilir. İlk beyitte verilen “yoktan var olmak” ifadesi ile buradaki “latiftir” ifadesi örtüşür. “yok” manasına gelen “lâ” burada yenilenir. Latif aynı zamanda maddi olmayan demektir. “lâ” da “yok olma, varlıktan geçme”

anlamını taşır. Böylece nesnenin adının ilk hecesi “lâ” olarak kesinleşir. Kelimenin sonu ise yoğunluk ve aşağılık imajı çizecek nesnelere aklı gelmelidir. İkinci hecenin sezdirilmesi henüz tamamlanmamış sonraki beyitlere bırakılmıştır.

*Nâkıs olmaz anunla şânı yine
Halk elinden bırakmaz anı yine*

Nâkıs: eksik, tamamlanmamış.

Şân: ün, itibar.

Buna rağmen, şerefinden, ününden bir şey kaybetmez. Halk onu yine de elinden bırakmaz.

Yukarıdaki beyitte “aşağılık ve kesif” olarak ifade edilen nesne bu özelliğine rağmen muteberdir ve halkın ona verdiği kıymet bu noksanlığa rağmen eksilmez.

*Rûma geldikçe hep o tîre-likâ
Hemçü hindû giyer sefid kabâ*

Rûm: Anadolu.

Likâ: yüz, çehre, sima.

Hindû: Hintli.

Sefid: ak, beyaz.

Kabâ: üstlük, kaftan, libas.

O kara suratlı, Anadolu'ya geldikçe, Hintliler gibi beyaz elbiseler giyer.

Bu ve yukarıdaki beyit manasını son beyitte tamamlayacak ve burada sezdirmek istenen düşünce son beyitle beraber açıklığa kavuşacaktır.

*Geceler eyler 'azm-ı nahlistân
Vâsıl olur ana seher-hizân*

Azm: yola çıkma, hareket etme.

Nahlistân: hurmalık, hurma bahçesi, fidanlık, ağaçlık.

Vâsıl: yetişen, ulaşan, vusul bulan.

Seher-hizân: sabah vakti erken uyanan, sabah vakti esen.

Geceleri, hurma bahçelerine, fidanlığa gider. Sabah erkenden uyananlar yine ona ulaşırlar.

*Kes başın eyle ser-nigûn sikke tâ
Eylesin kendi kendisini nidâ*

Ser-nigûn: başa aşağı olmuş.

Sikke: madenî paralara vurulan damga. Damgalanmış para.

Başımı kesip baş aşağı olmuş para haline getir o da kendisinin adını haykırınsın.

İsterim sana nâmını diyeyim

Lîk yok evveli kim söyleyeyim

Sana adını söylemek isterim fakat onun öncesi, başlangıcı yok.

Bilemezsin bu remzi fikr ile sen

Meger imdâd erişe Mevlâdan

Mevlâdan yardım olmazsa bu bilmeceyi düşünerek çözen mümkün değil.

Lugazın çözümü bu beyitte verilir. Nesnenin başlangıç kısmının “lâ” olduğunu daha önce belirtmiştik. Burada ise nesnenin kelime olarak tamamı ifade edilmekte. “Mevlâdan” ifadesi ile “Mevlâ” kelimesi “dan” hecesinden ayrıldığında kelimenin ikinci hecesi ortaya çıkar ve bilmececinin cevabı “lâ+dan/den” olur.

Lâden, hem bir çeşit çam ağacı hem de eskiden kadınların yüzlerine ben yaptıkları bir malzemedir. Hindistan’dan getirtilirdi.

Yukarıda son beyte bağlı olarak anlamı ortaya çıkacak beyitlere baktığımızda ise;

İbitdâsı latîf ü ‘ulvîdir

Sonu ammâ kesîf ü süflîdir

Başlangıcı yüce ancak sonu yoğun ve aşağılıktır ifadesinde “lâden” kelimesinin ikinci hecesi “den”dir. Den aynı zamanda küp manasına gelir. Küp şarabın, saklandığı kaptır. Bu küpler karanlık mahzenlerde saklanır. Mahzenler evlerin en alttaki bodrum adı verilen yerlerde olur. Aynı zamanda şarabın sarhoşluk vericiliği, bu sebeple kişinin kendinden geçişi aşağılık durumlar oluşturabilir. Şair tarafından bu özellik vurgulanır.

Nâkıs olmaz anunla şânı yine

Halk elinden bırakmaz anı yine

Yukarıdaki beyitte aşağılık ibaresi ile vasıflandırılan nesne halkın onu elinden bırakmaması ile tezat oluşturur. Kadınlar süslenmek için bu nesneyi ellerinden bırakmazlar. Gördüğü ilgi de bu sebeptedir.

Rûma geldikçe hep o tîre-likâ

Hemçü hindû giyer sefid kabâ

Bu beyitte ise kendisi siyah olan bu nesne kadınların beyaz yanaklarına sürüldüğünde şairde beyaz elbise giymiş bir Hintli imajı çizer. Yanak elbise, nesne ile yapılan siyah nokta da Hintliye benzetilmiştir.

Geceler eyler 'azm-ı nahlistân

Vâsıl olur ana seher-hizân

Hurma bahçeleri ve fidanlıklar eskiden eğlence mekânları olarak tertip edilirdi. Akşamları bu eğlencelere dâhil olmak isteyen kadınlar yanaklarında oluşturdukları benle bu gece eğlencelerine katılır ve sabah olunca da yine ilk işleri süslenmek olduğundan kadınlar yine bu nesneye kavuşmuş olurlardı.

Kes başın eyle ser-nigûn sikke tâ

Eylesin kendi kendisini nidâ

Bu beyit de yine son beyitle alakalı olarak “Mevlâdan” kelimesinden “Mevlâ” kısmının çıkarılmasına işaret eder. Bu şekilde “lâ” hecesi önceden verilen kelimenin son hecesi “den” ortaya çıkar.

Sonuç:

Bilmece, mu’amma ve lugazın ortaya çıkışı öncelikle gizemin çözümüne duyulan insana ait en ibtidâî arzusunun birer ürünüdür. Televizyon, internet, radyo vb. şeklindeki teknolojik aletlerin olmadığı dönemlerde insanların bir araya gelerek geçirdikleri zamanı renklendirmek ve heyecan katmak amacı ile ortaya çıkan bu türler, zamanla belli kurallar çerçevesinde gelişmiştir. Halk arasındaki şekli bilmece olarak devam etmiş ve zamanla ilk söyleyen unutulmuş anonimleşmiştir. Lugaz ve mu’amma ise söylendikten sonra yazılı hâle geldiğinden günümüze kimin söylediği ulaşmıştır.

Çözümlenen örnekte de görüldüğü gibi lugaz, zekâ, maharet ve birikim ile birlikte cevaplanabilen ve zihnin yorulması esasına dayanan bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürümüzün bir parçası olan bu ürünler gün yüzüne çıkarılmalı, böylece Klâsik edebiyatın gösterge-gösterilen kısaca gönderge unsurlarının zenginliği ve atalarımızın mirasının kıymeti de bir kez daha hak ettiği mevkie ulaştırılmalıdır.

Kaynaklar:

- BİLKAN, A. F. (2000). *Türk Edebiyatında Muamma*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇAPAN, P. (2005). 18. yy. Tezkirelerinde Örneklenen Mu’amma ve Lugazlar. *The Journal of Ottoman Studies XXVI, Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu’na Armağan II*.
- İSEN, M. vd. (2009). *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- KANDEMİR, F. (2008). Halk Bilmecelerinin Oluşum ve Biçimlenmesindeki Etkenler Üzerine. *Akademik Bakış*, 14.

- MERMER, A. vd. (2008). *Eski Türk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- PARLATIR, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları.
- TOPRAK, M. F. (2001). Klâsik Arap Şiirinde Luğaz. *NÜSHA*, 1/3.